

РЕФЕРАТ

**МАВЗУ: АҲЛОҚИЙ ТАФАККУР
ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ.**

Ахлоқий тафаккур тараққиётининг асосий босқичлари.

РЕЖА:

1. Авесто-Туронва Эрон халқлари ахлоқий қонун-қоидаларининг қадимий мажмуи сифатида.

2. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқшунослигида асосий ўналишларнинг вужудга келиши.

3. Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги

1. Ахлоқшунослиқ тарихи ахлоқий тафаккурнинг вужудга келиши ҳамда унинг тарққиёт қонунларини ўрганади, маънавий меъроснинг гулкан қисми бўлмиш ахлоқий таълимотлар, ҳикматлар, панд-ўғитларни замонавий жамият ҳаётигатадбирлик ва тарғиб қилиш йўллари ни таҳлил этади. Айни пайтда, турли одоб ва этикет қонун-қоидаларини ўзичига оладиган ахлоқий тарғибот муаммолари, ахлоқий панд-ўғитлар ва меъёрлар талабларини бажариш, ахлоқий бошқариш соҳасига қиради ҳамда ахлоқшунослиқнинг одатда «амалий ахлоқ» деб аталадиган қисмини ташкил этади.

Амалий ахлоқнинг дастлабки намуналари бундан унча йиллар аввал пайдо бўлган.

Адолат ва ҳақиқатнинг ҳимоясини асосий мақсад қилиб олган Бобилон подшоҳи Хаммурапининг машҳур Қонунлари мажмуи эса қадимги Сомир қонунларининг тадрижий ривожиди. Бумажмуада заифларни, етим-есир ва камбағалларни адолатта мойили асосида ҳимоя қилиш асосий мақсад қилиб қўйилган; Хаммурапи унда ўзининг камбағал парварлиги ва адолат парварлиги билан фахрланади.

Қадимги Мисрда эса одоб-ахлоқ масалалари ўзига хос панднома ларда ифода топган. Улар орасида «Пхатотеп ўғитлари» бизгача етиб келган энг қадимий панднома ҳисобланади.

2. Қадимги Турон замин ва Эрон заминдаги ахлоқий тафаккур тараққиёти зардуштийлик динининг вужудга келиши билан боғлиқ. Тахминан бундан XXX аср муқадам ёйила бошлаган будиннинг Қадимги Хоразм даяратилган, «Авесто» деб аталган муқадаски тобида асосий ахлоқий фазилатлар ва иллатлар сана бўтилади, талқин этилади. Унда зардуштийлик лоҳи Ахура-Мазда-эзгулик, Аҳриман эса ёвузлик тимсоли сифатида намоён бўлади; эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва мамот ўртасидаги абадий курашнинг ибтидоси акс этади. «Абадий эзгулик», «Эзгуният», «Эзгунартиб», «Илоҳий тобеълик», каби эзгунушунчалар реал маъно касб қилиб, инсоний лашган қиёфадаги маъбудлар сиймоси да намоён бўлади. Зардуштийлик дини маълум маънода ахлоқий эътиқод, унинг муқадаски тоби «Авесто» ни қадимги аждодларимиз мал қилган ахлоқий тушунчалар ва кўрсатмалардир.

3. Қадимги Шарқ ахлоқшунослигида Қадимги Ҳиндистон ахлоқий тафаккури алоҳида ўринга эга. У тарихан ведачилик, йога, жайнизм, буддизм, «Бхагавадгита» ва «Артхашастра» ҳамда лоқаята оқимлари дан ташкил топган.

Ведачилик ахлоқшунослиги қадимги Ҳинд жамиятининг ўртта бақа-варнага бўлади; брахманлар (қоҳинлар), кшатрийлар (ҳарбийлар), вайшчилар

(деҳқонлар, косиблар), шчудралар (қуллар). Лекин кейинги оқимларда, йога, жайнизм, айниқса, буддизм ахлоқшунослигида, ахлоқий фазилатлар эгасибўлиш инсоннинг зоти ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки унинг шахсий камолоти билан боғлиқ, деган фикр илгарисурлади. Буддхата элимотига кўра, дунёизтироб татўлава энг муҳим муаммо ана шу изтироблардан қутилишнинг йўлини топиш. Утўртэзгу ҳақиқатни англаб етади ҳамда уни одамларга етказди. Унинг қисқача баёни шундай:

1. Будунёдаги ҳаёт изтиробларга тўла.
2. Бу изтиробларнинг сабаблари бор.
3. Бу изтиробларга барҳам бериш мумкин.
4. Изтиробларга барҳам беришга олиб борадиган йўллар мавжуд.

Буддханинг тўртинчи ҳақиқати, айниқса, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан муҳим. У Буддхатан ва ҳамманинг ўтишим мумкин бўлган нирванага (эҳтирос, нафрат, пушаймон, аста-секинлик билан сўниб бўлган кейинги ҳолатга) етишиш йўлидир. У саккиз фазилатга эришувдани борат: 1) тўғри қарашлар; 2) тўғри журъат; 3) тўғри ҳагги-ҳаракат; 4) тўғри нуқта; 5) тўғри ҳаёт тарзи; 6) тўғри жаҳд-жадал; 7) фикрнинг тўғри йўналтириш; 8) диққатнинг тўғри қаратмоқ. Шундай қилиб, саккиз йўл бир-бирини тақозо этувчи учо мил–билиш, ҳатти-ҳаракат ва диққатнинг бирлигидани борат. Билим ва ахлоқ бу ўринда ахлитликка эга; фазилат билимдан (иллат эса билим сизликдан) келиб чиқади, шу сабабдан билимни фазилат сизтакомиллаштириш мумкин эмас. Буддизм томонидан ведаларобруси, брахманларнинг истиснолиқ ҳолати инкор этилади, жамиятнинг варналарга бўлиш қораланди. Шубҳасиз, бу ахлоқий таракқиёт кўринишларидан бири эди.

Даочилик таълимотининг асосчиси Лао-цзи (милоддан аввалги VI-V асрлар) йирик намоён даси Чжуан-цзи (милоддан аввалги 369-286 йилар) ҳисобланади. Лао-цзи ганисбат бериладиган «Дао дэ цзин» китоби да даочиликдаги асосий йўналишларнинг моҳияти акс этган. «Дао–ҳамманарсадан устун», «илдиз», «Ер ва осмоннинг онаси». «дунёнинг илк асоси», «ци» эса моддий асос, дао «дэ» ни–фазилатнинг ундан яратди. Шунингдек, «дао» йўлмаъносини ҳаманглатади. «Дао дэ цзин» ни «фазилат йўли» деб ҳам аташ мумкин.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлса, даочилик ахлоқшунослигидаги асосий мақсад–одамларнинг табиат кўрсатган йўлдан боришига эришиш; тамойили– фаолиятсизлик; халқнинг бахти – унинг уруғчилик, қабилачилик муносабатларидаги тенглик ва соддаликка қайтишида; донишмандларнинг бахти эса мўътадиллик; хотиржамлик, табиатга яқинликдадир.

Конфуцийчилик эса қора халқдан нодонлиги учун жирканади, уни ахлоқий ҳаётга номуносиб деб билади. Зеро, конфуцийчиликнинг ахлоқий идеали цзюн-цзи ҳимматли жўмард. Унинг юксак фазилатлари– фидойилик, софдиллик, садоқат, адолат. У муомала борида мулойим, юксак мартабалиларга ҳурмат билан мурожаат қилади, халққанисбатан эса ҳимматли, адолатли муносабатда бўлади.

Фазилат эгасибўлишнинг конфуцийчиликда икки хил йўли аниқ кўзга ташланади: халқ учун– урф-одатларга сўзсиз, ўйлаб ўтирмасдан бўйсунуш; ҳимматли жўмард учун эса ўзини ахлоқий жиҳатдан тақомиллаштириб бориш ва ахлоқий бурчини онгли равишда бажариш.

Конфуций қарашларини унинг издошлари Мэн-цзи, Сюнь-цзи лардавом

эттирдилар. Бутаълимот Ханъдавридан (милоддан аввалги Пасрданмилоднинг Пасри) бошлаб, то XX асрнинг бошларигача Хитой мафкура сига асос бўлиб хизмат қилиб келди. Бундан ташқари конфуцийчилик қаар шитурган Мо-цзи, Хан Фей-цзи, Ван Чунсин гари ахлоқшунос ларнинг қараш лари ҳам Хитой ахлоқий тафаккур тарихи да ўз ўрнига эга.

1. Қадимги Юнона ахлоқшунос лигида Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур билан бирга, Демокрит, Пифагор, Гиппий, Горгий сингари софистлар (донишмандлар) оқими га мансуб файласуфларнинг қараш лари диққат га сазовор.

Демокрит Қадимги Юнон файласуф лари ичи да биринчи бўлиб инсоннинг ички дунё сига му рожа атқилди. У ниятни (хатти-ҳаракат сабабини) ҳаракат дан ажратади. Айни пайтда: «Номусли ваномусси зодамнина фақат қилмиши, балки нияти орқали ҳам билиб олади», дейди мутафаккир. Демокрит ҳаё ва ишонч ни инсоннинг ириш лар дан қай тариб турувчи куч тарзи да таърифлайди. Фақат руҳан заиф ва умро ҳодам лар гина ўз муваффақият сизлик лар ини маъбудлар, тақдир вата соди фдан кўрадилар. Нодон ва ёмоно дамлаззат, бахт ҳам да ҳаётнинг мақсади ҳақидан отўғритасаввурга эга бўлгани учун ўзини бахтсизликка мубтало қилади.

Сукрот (милоддан аввалги 470-399 йиллар) қараш лар ига келсак, у, Конфуций га ўхшаб, ахлоқ билан ҳуқуқни бўлинмас хлитлик да олиб қарайди. Сукротнинг фикрича, полис билан фуқаро ўз ҳуқуқ лар и жиҳати дан тенг эмас; улар ота билан ўғил га ўхшайди. Ахлоқнинг асосий моҳияти-ўзгармас ва абдий асл фазилат бўлмиш донишмандлик. У ахлоқий хатти-ҳаракат мезони ҳисоблангани лоҳий ёзмиш га мос кела диган бенуқсон фаолият дир. Ахлоқнинг манбаи эса инсон дан ташқари да, илоҳий дир. Сукрот руҳни (жон, қалб, нафси), вужуд дан фарқли равиш да, ўлмас деб ҳисоблайди, лекин ўз қараш лар ини ривож лан тирмайди. Унинг фикрича, бубора да ги ортик қақи зикувчан лик зарарли. Чунки маъбудлар га ўз лари одам лар га очишни иста маган нар саларнинг тадқиқ этилиши ёқмайди.

Сукрот дан фарқли ўларок, Афлотун (милоддан аввалги 427-347) ахлоқшунос лиги учун, аксинча, ғоялар ва руҳ ҳақид а гитаълимот лар асос бўлиб хизмат қилади. Афлотуннинг ғоялар таълимоти га кўра, биз га кўриниб турган, биз қилаётган дунё бор-йўғисоялар ўй ини, ҳақиқий дунё ни кўриш учун эса инсон акли ожизлик қилади. Инсон ғор дев ори га ки шан банд қилиб кўйилган тутқун га ўхшайди, у фақат ҳақиқий борлиқнинг ноаниқ соялар ини кузатади, ҳақиқий борлиқ эса соялар орқаси да, кўринмайди. У ни инсон кўрмайди, бироқ ўша асл борлиқ ни кўра ола диган мангу-ўлмас руҳ мавжуд.

Афлотун дан сўнг кик қадимги юнона лломаси-Арасту (милоддан аввалги 384-322 йиллар) ва Эпикурнинг (милоддан аввалги 341-270 йиллар) ахлоқ назария лари диққат га сазовор. Афлотуннинг шогирди Арасту биринчи бўлиб ахлоқшунос лик ни руҳшунос лик билан сиёсатшунос лик орқали ғи да гиалоҳи да фалсафий фан сифати да тақдим этди ва унга (кейинчалик Оврўпода қабул қилинган) «Этика» деган номни берди.

Арастунинг ахлоқий қараш лар и, асосан ўғли га бағиш ланган «Никомахнинг ахлоқ китоби» ва «Эвдемнинг ахлоқ китоби» ҳам да «Катта ахлоқ китоби» рисола лари да ўз аксини топан. Арасту Қадимги Юнон мутафаккир лари ичи да биринчи бўлиб хи ти ёр эркин лигини ахлоқнинг асоси сифати да олиб қарайди ва

ахлоқий фазилатни Афлотунга қарама-қарши ўлароқ, рухнинг туғма хусусияти эмас, балки касб этиладиган (ҳосил қилинадиган) сифат эканини айтилади. У барча фазилатларни иккига бўлади: биринчиси, рухнинг донишмандлик, тажриба қорлик, топқирлик сингаримаънавий соҳа билан боғлиқ ақлий қисмига оид фазилатлар ва, иккинчиси, рухнинг интилувчан (ихтиёрӣ) қисми—соф ахлоқ билан боғлиқ фазилатлар.

Шундай қилиб Арастунинг фикрича, ахлоқли инсон ақлий фазилатлар билан йўғрилган кишидир; ақли инсон эмас, инсонни ақл белгилайди. Санъат, сиёсат ва илм фан озод кишилар учун. Қул, умуман, ахлоқдан ташқаридаги мавжудот.

Эпикур эса ўз қарашларида фалсафанинг амалий мақсадини, ахлоқий мазмунини таъкидлайди.

Эпикурнинг фикрига кўра, инсон дотанлови хтиёри бор. У ҳам Демокрит каби эзгулик ҳақидаги таълимотни лаззат ва изтироб муаммосидан бошлайди. Унинг учун энг муҳими руҳий хотиржамлик. Фазилатлар орасида Эпикур адолат билан донишмандликка алоҳида эътибор билан қарайди. Адолат тушунчасида мутлақлик ванисбийлик ҳоллари мавжудлигини таъкидлаб ўтади. Бахтахлоқий ва жисмоний соғломликдан юзага келади.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқларни юксак назарий даражага кўтарган Қадимги Юнона ахлоқшунослиги жаҳон шумулаҳамият касб этди. Юнонлик мутафаккирлари лқборинсон шахсини, инсон хатти-ҳаракати га асосланган ниятни тадқиқ этишга ва ахлоқий қилмиш муаммоларини тушунтиришга уриндилар.

Қадимги Юнона ахлоқшунослари илмий анъаналарини Цицерон, Лукреций Кар, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий, Секст Эмпирик сингари Қадимги Румо мутафаккирлари давом эттирдилар.

Бу—Қадимги Юнона тафаккури билан ўрта асрлар муслмон Шарқи фалсафасининг—хусусан ахлоқшунослигининг боғлиқлиги масаласи. Нима учун бизнинг аллома аждодларимиз Қадимги Шарқ, жумладан, Ҳинди-Хитой минтақаси мутафаккирлари изидан эмас, оврўпалик юнонлар изидан бордилар, Сукротва Афлотунни ўргандилар, кўқларга кўтардилар, Арастуни эса энг улкан устоз—биринчи муаллим деб атадилар?

Ўрта асрларга келиб насронийлик Оврўпо ҳалқларининг жтимоӣ-сиёсий ва маданий ҳаётини черковга бўй сундирди, ҳаммасоҳалар бўйича черков назорати ўрнатилди. Бу билан илм-фан ва санъат черков белгилаб берган чегаралар доирасидагина ривожланишга маҳкум этилган эди. Ислом дини даэса, айниқса, тасаввуфнинг вужудга келиши туфайли, муайян маънода ҳурфикрлик мавжуд бўлиб, илм-фан ва санъат тараққиёти га кенг ўлочилди.

Абу Насрал-Форобий (870-950) Арасту изидан бориб, фалсафани иккига—назарий ва амалийга бўлади ҳамда ахлоқшуносликни амалий фалсафатаркибига киритади. Ахлоқий муаммоларунинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлатар бобининг ҳикматлари», «Фозилодамлар шахри» сингари асарлари да кўтарилган. Уларда инсон бахти энг асосий муаммо сифатида ўртагаташланади. «Бахт—ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зеро муайян комиллик ҳисобланади», дейди Форобий. Айни пайтда аллома ўз қарашларида фазилатга ҳам жуда катта ўрин беради. Чунки, унинг фикрига кўра,

кимда-кимфазилатнималигинибилсагина, ҳақиқий бахтга эриша олади. Арастуға ўхшаб, уҳам фазилатларни икки қисмга – фазоилинукция (ақл-идрокка асосланган фазилатлар) ва фазоилихулқия (хулқий фазилатлар) га ажратади ҳамда уларнинг ўрталик хусусиятларини таъкидлаб ўтади.

Ўрта асрлар ахлоқшунослиги дарайлик мутафаккир Абу Бакрар-Розий (865-925) таълимоти ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари «Лаззат», «Фалсафий ҳаёт тарзи», «Рухий табобат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» сингари китобларида акс этган.

Ар-Розий ахлоқшуносликни инсонда хушхулқликни тарбиялаш ва бадхулқликни йўқотиш йўллари ҳамда усуллари ҳақида гифандеббилади; у кишини ақл биланишкўришга, меъёридалаззатланишга, ўз эҳтиросларини жиловлаб, лаҳзалик лаззатга умрини бахш этмасликка ўргатади. Хуллас, Ар-Розийнинг ахлоқий қарашлари, илмий тил билан айтганда, гедонизм ва эвдемонизмга асосланади. У руҳий табобатнинг энг муҳим вази фаси инсоний бахт билан чамбарчас боғлиқ бўлган лаззатнинг моҳиятини билиш ва тушунтириш даниборат деб ҳисоблайди. «Лаззат, – дейди мутафаккир, – изтиробдан қутилишдир». Лаззатнинг бир шартини фаровонликда, иккинчи шартини эса уҳамма нарсага ақл билан ёндошувда қўради.

Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқилмигадоир рисола», «Бурч тўғриси дар рисола», «Нафс ни покизату тиштўғриси дар рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойларда гитад бирлар» сингари асарларида ва замондошлари билан олиб борган мунозара- ёзишмаларида ўз аксини топган.

Ибн Сино ахлоқилмининг амалий фалсафатаркибидаги ўрнини аниқлаб олишга интилади. Ибн Сино ахлоқшуносликни амалий фалсафа, яъни назария эканини таъкидлайди ва ахлоқни унинг тақдироти объект сифатида таърифлайди.

Тасаввуф ахлоқшунослигида ҳужжат ул-ислом Имом Ғазолийнинг ўрни бекиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюкасар бўлмиш «Иҳёи улумад-дин» дебатланган тўрт жилдлик китобида ўз аксини топган. Ундатаваккул (ҳамманарса да Оллоҳгасуяниш) Худонинг якка лигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингариму аммо лар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Хуллас, тасаввуф ахлоқшунослигининг ўзига хос табиати дан келиб чиқиб, шундай дейиш мумкин: бутаълимот Худого-мутлақ фазилатлар Эгасига, мутлақ комил Зотга этишиш йўлида инсоннинг нисбий комилликка эриша бориши ғоясини илгарисуради. Бу ғоя инсоннинг Яратган олдидаги қўрқувини муҳаббатга айлантириш учун хизмат қилади.

2. Ўрта асрларнинг том ўғуллар босқинига қадар бўлган даврларида биз юқорида қўриб ўтган комусий алломалардан ташқари Аз-Замахшарий, Ал-Беруний, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолик Ғиждувоний, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубросингари ўнлаб мутафаккирлар ахлоқилмининг назарий ёки амалий соҳаларида фаолият қўрсатдилар.

Маълумки, Навоий шеърлари ва достонларида илгарисурилган ахлоқий тамойиллар ҳамда ижобий қаҳрамонларкиёфалари дата жасум топгана долат, садоқат, бурч, муҳаббат, раҳм-шафқат, мардлик, камтарлик сингарифазилатлар ҳақида қўпёзилган. Айни пайтда, Навоий сўфийликнинг нақшбандия сулукига

мансубйирикшахс–мутасаввифсифатидаҳамахлоқшуносликназариясихамда амалияси тараққиётигаулкан ҳиссақўшган мутафаккирдир.

Навоийўзасарларидансонқадр-қимматинибиринчиўрингақўяди, номус, ориятваинсонийғуруртушунчаларинингўзигахос талқининиберади. «Таваккул сифативабетаваккуллармазаммати» шеърива мутафаккиршоир, Яратганга таваккулқилишўрнигаўзинитамаъюзасиданшоҳларолдидакулдектутган ялтоқиқиши, агарафсонавийҚорунбойлигинимўлжалласа-да, унингнасибаси бор-йўғибир товоқошбўлади, дейди.

Хулосақилибшуниайтишимизмумкинки, Навоийасарларидагиахлоққа доирфиклархоҳамалийахлоққа, хоҳахлоқназариясигаталлуқлибўлсин, улар улканбирдаврахлоқийқарашларинингквинтэссенциясисифатидадоимотадқиқ ва тадқиққа лойиқдир.

ТемурийлардавриахлоқшунослигидаНавоийнингназаритушганаллома, унингзамондошиХусайнВоизКошифийнинг(1440-1505)сиймосиалоҳида диққатгасазовор. Хондамирнингтаърифигақўра, у«маъқулвамахсус илмларнингбарчасидантўланафланганвабахраманддир». Кошифийнинг ахлоқшуносликкадоирэнгмашхурасари«АхлоқлиМухсиний»дир. Хусайн Бойқаронингўғли, МарвҳокимишаҳзодаМухсинМирзогабағишланганбу китобдаКошифийахлоқшуносликнингжудақўптушунчаларигаашархберади, уларнижонли, ҳаётимисоллар, шунингдек, қадимгиҳикояларасосидаталқин этади

3. ЎртаасрлармусулмонШарқиминтақаситафаккуридаахлоқнинг моҳиятинитишунтирувчи ва ахлоқийликни тарғибэтувчимашхурпандномалар– халқичидакэнгтарқалганбадий-дидактикасарларҳамўзигахосўрин эгаллайди. Уларучунумумийбўлганхусусият, бу–ахлоқиймеъёрларни, тамойилларни, ахлоқиймаданиятомиллариникўпчиликкатушунарли, ранг-барангшаклларда, қизиқарлиҳикоятларорқаликитобхонгаётказиш. Шу жиҳатданпандномаларасрлармобайнидаахлоқийтарбиянингўзигахосшарқона воситаси сифатидаҳизмат қилиб келди ва ҳозир ҳам хизматқилмоқда.

УларнингэнгмашхурлариданбиритаҳминанIII-IVасрлардаяратилган қадимгиҳиндадабий-дидактикэдгорлиги«Панчатантра»дир. Убизда«Калилава Димна»номибиланмашхур. МусулмонШарқиминтақасиахлоқийтафаккурида XIасралоҳидадиққатгасазовор. Ундаиккибуюкпандномаяратилди. Бири туркийтилда–ЮсуфХосҲожибнинг«Қутадғубилиг» («Яхшиликкелтирувчи билимлар»), иккинчисифорсийда–Кайковуснинг«Қобуснома»асари.

Шарқонапандномаларнингэнгмашхури, шубҳасиз, ШайхМуслиҳиддин Саъдийнинг (1184-1292) «Гулистон» асаридир. Саъдийнинг «Гулистон»ига тақлиданжудақўпасарлараяратилди. УларданбириЖомийнинг«Баҳористон», шунингдекПошшоҳожанингтуркийдабитилган«Мифтоҳоул-адл»ва«Гулзор» асарларидир. Ҳаручалаасарҳамаҳикоятларвашеърыйпарчалардабаёнэтилган хикматларниўз ичига олади.

Темурийлардавридаяратилганэнгажойибваўзигахоспандномалардан бири, бу– Хондамирнинг(1481-1535)«Мақоримул-ахлоқ» («Яхшихулқлар») асари.

Ўртаасрлардакейинҳампандномалараяратишанъаналаридавомэтди. Лекин уларорасидамашхурбўлганларикўпэмас. Анашундайистисноларданбири– ўзбекмумтозшоириГулханийнинг(XVIIасрохириккинчиярми–XIXаср

бошлари) «Зарбулмасал» асари. У, аввало, ўзининг шаклий янгилиги билан ажралиб туради. Асар қолиплашуси даёзилган – каттамасал-ҳикоячида

ҳикоятлар, масаллари чида эса, юзлаб ўзбек халқ мақоллари жой олган. Асарнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унинг асосий қаҳрамонлари – ўз

қиёфаларида ахлоқсизлик киллатларини мужассам этган салбий образлар

Ўрта асрлар Оврўпо ахлоқшунослигининг йирик вакили
Августин Блаженный – Илоҳий Оғустин (354-

43) «Тазарру» ҳамда «Эзгулик ва эркин

ихтиёр ҳақида» деган асарлари даана шуму аммо ларни ўрта гаташладива ҳал

килишга уринди. Унинг фикрига кўра, Худобарчаг ўзалликлар манбаи ва энг

олий ўзаллик дир. Худонинг иродаси – муайян, мазмунидан қатъий назар,

эзгулик, неъмат, ягона олий неъмат ҳамманарса, Худодан бўлгани учун, эзгу;

«Нимаики мавжуд экан, ҳаммаси эзгу», – дейди

Уйғониш даврининг диққатгасазовора ахлоқшуносларидан бири италиялик

файласуф Лоренцо Валладир (1407-1457). Валланинг «ҳақиқий ва ёлғон эзгулик»,

«Ихтиёр эркинлиги ҳақида» каби асарлари дабарча жонзотларнинг табиатан

ўзини асрашга ва иштиробдан қочишга интилиши ҳақидаги фикрларни ўзахлоқий

қарашлари гаасос қили болади. «Ҳеч қайси жонзот қайғуваруҳий иштироб

ҳолатидан неъматга эга деб ҳисобланишимиз мумкин эмас» – дейди файласуф. – Шу сабабли

неъмат унинг учун қувонч ҳисси дир».

Валлалаззатни ҳамма ерда ҳамма интилади ган, руҳ ва вужуд завок ланишини

ўзичига олган неъмат деб атайдди. У – ҳамма интилишларнинг мақсади, ягона неъмат;

ҳеч ким қандайдир мақсадлар учун лаззатланмайди, зеро лаззатнинг ўзи – мақсад.

Ихтиёр эркинлиги масаласига ҳам Лоренцо Валлакатта эътибор беради.

Унинг фикрига кўра, ҳар бир инсон фаровонлик учун интилади. ёвузликдан эса, -у ўз

ёвузлиги ми, ўзгани кими, – қочишга уринади

Никколо Макиавелли илгарисурган ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик

борасидаги ғоялар буй ўналишнинг асоси сифатида қабул қилинади ҳамданеча

асрлардан буюн италиялик файласуф - ахлоқшуноскўпчилик катанқидо бъекти

бўлиб келади. Хўш, ҳақиқатдан ҳам шундай ми? Макиавеллининг ахлоқий

қарашлари асосан унинг «Хукмдор» (1513) асарида ўзаксини топан. Унда

мутафаккир саҳийлик ва тежамкорлик, шафқат ва шафқатсизлик, муҳаббат ва нафрат

сингаритушунчаларга батафсил тўхталади.

2. Олмон мумтоз фалсафининг асосчиси Иммануил Кант (1724-1804)

ҳисобланади. Унинг «Ахлоқий метафизиканинг асослари» (1785), «Амалий

ақлнинг танқиди» (1788) ва «Хулқлар метафизикаси» (1797) асарлари асосан

ахлоқшунослик ва ахлоқий муаммоларга бағишланган.

Ахлоқшуносликни объект вқонунлар ҳақидаги фан сифатида, Кант,

математика билан тенглаштиради: геометрик қатъий қоидаларни, инсонларга ўз итўл

аамал қилиш - қилмаслиги билан ҳисоблашмагани ҳолда шакллантиргани

каби, ахлоқшунослик ҳаминсоннинг имкониятлари билан ҳисоблашмай диган,

бал кини маахлоқий эканлигини кўрсатадиган қоидалар тақдим этмоғи керак.

Ахлоқий бурчнинг ўзини ҳам файласуф кикига бўлади: инсоннинг ўзолдидаги бурчи

ва бошқаларга нисбатан, уларнинг айбдорлиги ёки ҳурматга

муносибликларига қаратилган бурч. ўзиганисбатан бурч, аввало, инсондан ўз-

ўзига ҳурматни талаб этади. Унинг зидди – ўз ҳаётига қасд қилиш, соғлиги га

путуретказиш, ёлфончилик, очкўзлик васохта иткорлик - хушомадгўйлик. Ўзгаларганисбатан бурчэса, аввало, бошқа одамларни хурмат қилиш ниталаб этади.

Будаврнинг машхура хлоқшунослари данияна бири буюк мутафаккир Георг Вильхелм Фридрих Хегелдир (1770-1831). Унинг ахлоқий қарашлари «Илмга ишонч» (1802), «Рух феноменологияси» (1807), «Фалсафий фанлар қомуси» (1817), «Хуқуқ фалсафаси» (1821) сингари асарлари да акс этган. Хегель ахлоқшунослигининг ўзига хос хусусияти, энг аввало, шундаки, ухулқийлик билан ахлоқийликни икки хил тушунчаси фатида тақдим этади. «Хуқуқ фалсафаси» асарида шундай деб ёзади: «Одатда ахамияти га кўра, бир хил деб ҳисобланадиган хулқийлик ва ахлоқийлик бу ерда бир-биридан жиддий фарқ қиладиган маъноларда олинади.» Хегель ўзининг мураккаб фалсафий тизимидан келиб чиқиб, хулқийликка шундай таъриф беради: «Хулқийлик нуқтаи назари эркнинг нафақат ўзида, балки ўзи учун ҳам чексиз бўлган даражадагини нуқтаи назардир.

Янги давр Оврўпо ахлоқшунослигида гинорацианалӣ ўналишнинг яна бир асосчилари данияна бири буюк олмон файласуфи Артур Шопенхауэрдир (1788-1860). Ахлоқий муаммоларунинг «Оламихти ёрватасаввурси фатида» (1819-1844), «Ҳаёт мактабининг ҳикматлари» (1851), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1896) сингари барча йирик асарлари да ўртага ташланган.

Шундай қилиб, Шопенхауэр ҳаёт фалсафаси оқими га асос солган бўлса, унинг етакчиси яна бир буюк олмон файласуфи Фридрих Нитцшедир (1844-1900). Унинг ахлоққа муносабати «Зардушт дедикиси...» (1883-1884), «Эзгулик ва ёвузликнинг наригитарафида»

4. Инсоният жамияти ҳеч қачон ХХ аср даржасида гинюксакликка эга бўлган эмас. ХХ аср арафаси ва давомида гитафаккурда кўп ва хилма-хил ўналишлар вужудга келди. Улар учун умий бўлган ўзига хос икки жиҳаталоҳида диққатга сазовор: биринчиси – уларнинг ҳаммаси, асосан, инсонни бевоҳита ўрганишга қаратилгани, яъни, маълум маънода, соф антропологик хусусиятга эгалиги; иккинчиси – фалсафий бўлмаган ва фалсафийликдан «чиқиб» кетган фанларнинг асос нуқтаи назаридан фалсафийликка сбэтиши ё худ фалсафанинг таққикот қуролига айлланиши. Мазкур ўналишларнинг энг муҳимлариси фатида руҳий таҳлил, фалсафий антропология, ҳаёт фалсафаси, экзистенциячилик, фалсафий герменевтика, феноменология, синергетика сингари таълимотларни келтириш мумкин. Улар орасида руҳий таҳлилӣ ўналиши ноодатийлиги, қамровлилиги ва ғоят теранлиги билан алоҳида ахамиятга молик.

Шундай қилиб, қалбқаъридаётган, тийиксиз эҳтирослар хисобланган онгланмаган ҳолатини тилишлари га диққатни қаратиб, Фройднинг қалбининг «қора» томонларини таҳлил га олади. Бутаҳлил, инсоннинг қанчалик зоҳирий ахлоқий лашуви га қарамай, ундатабиий жинсий алоқада ўзини намоён қиладиган уятсиз, аксилахлоқий, «ёмон» томонлар мажудлигини исботлаб берди. Бу томонларни Фройд тушларда акс этишини кўрсатади, зеро тушда онгнинг назорати ғоятда заифлашиш туфайли улар ўзларини рамзий тарзда намоён этадилар.

Экзистенциячилик Ҳайдеггердан сўнг, икки ўналишда – диний ва даҳрийлик йўналишлари да давом этди. Диний экзистенциячиликнинг энг йирик намояндалари данияна бири, олмон файласуфи Карл Ясперсдир (1883-1969). У ўз асарлари да, хусусан, «Замоннинг маънавий ҳолати» (1932), «Фалсафий эътиқод» (1948) деган китоблари да инсон мажудлигини ХХ асрда қандай

тушунишмасаласигатўхталадивабумавжудликнинг ахлоқий жиҳатларини таҳлил этади.

Хулоса қилиб айтганда, Карл Ясперс қарашлари даанъанавий маънавий меросни эгаллашин сона ахлоқий лиги даражсини белгиловчи омил сифатида ном оён бўлади.

Экзистенциячилик ахлоқ шунослигининг энг кўзга кўринган номояндаларидан яна бири Жан-Поль Сартр дир (1905-1980). У экзистенциячиликнинг дахрийлик йўналишига мансуб файласуф, ёзувчи, сиёсатшунос сифатида машхур.

Сартрнинг фикрига

кўра,

инсонэнг

аввало, субъектив кечинмалар орқали яралган лойиҳадир. Бу лойиҳа гача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса, йўқ, борлигининг лойиҳаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Агар мавжуд бўлиш ҳақиқатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қиладиган мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди. Бу борада фикр юритиб, Сартр шундай деб ёзади: «Бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу – фақат унинг

ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одамлар учун масъулдир. Биз, инсон ўзини ўзита билмайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини ўзи танлашини назарда тутамиз, бироқ, шубилан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳамайтишни хоҳлаймиз». Зеро ўзимизни танлашимиз, қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танламаймиз, айни пайтда, бутанлов танловимизнинг қадриятини барқарор этишни тақозо қилади. Бизнинг танловимиз эса

4. XX аср бошларида амалий ахлоқ муаммолари жаҳид матбуотида кенг ўрина олади. «Тараққий», «Садои Туркистон», «Улуғ Туркистон», «Турон», «Хуршид» сингаригазеталарда эълон қилинган ҳажвий-журналистика сарларда ўша давр боёнларининг қоқлиги, чормаъмуриятининг тўрачилиги, паранжининг янги замонга мос келмаётгани, талабаларга 5 сўми она қилиш ўрнига, беш юзлаб сўмни ресторанларда фоҳишаларга сочаётгани ахлоқсиз сармоядорлар қаттиқ танқидига олинади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, ҳамза, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпонкаби Уйғониш даврининг буюк намоёндалари ўзбадий асарларда ахлоқ муаммоларини дадил кўтариб чиқди. Арванашунашрларда ўз публицистикаси билан ҳам фаолиштироқ этдилар. Жаҳид матбуоти бутун кучини озодликни, Ватанни жондан севувчи, илғор, тушунган, ҳар томонлама камол топган эркин Туркистон фуқаросини тарбиялашни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Афсуски, дастлабки февральинки лоби берган хуррият узоқ қачўзилмади. Болшевикларнинг 1917 йилнинг 25 октябрида амалга оширган давлат тўнтариши тез орада унинг ютуқларини йўқ қачкарди. Ленин бошчилигида ишлаб чиқилган янги мустанлакчилик режаси асосида барча тараққий парвар кучлар катағон қилинди. Фалсафий фанлар, шужумладан, ахлоқшунослик ҳам тараққиётдан тўхтади. Улар мафкурага бўйсундирилиб, сохталаштирилди; эркин фикр тағтуги билан қўпориб ташланди. Шунинг билан жаҳидчилик ўз олдига қўйган вазифаларини тўла ололмади. Лекин, шунга қарамай Туркистондаги бу маърифатчилик ҳаракати қисқамуддатчида бўлса ҳам маълум халқларни маълум маънода уйғота олди.